

M. A. BARG

A technikai és szociális forradalom összefüggésének kérdéséhez*

Mindenekelőtt két korlátozó megjegyzést teszünk. Először: a jelzett kapcsolat szigorúan korlátozott kronológiai határok között érdekel bennünket, nevezetesen a feudalizmusból a kapitalizmusba vezető átmenet szakaszában, másodsor: a problémát túlnyomórészt metodológiai összefüggésben fogjuk vizsgálni.

Tehát milyen helyet foglal el a technikai és társadalmi forradalom a társadalmi-gazdasági formációk váltásában, különösen a feudalizmusból a kapitalizmusba vezető átmenetben? Ebben a kérdésben rejlik igazán napjaink legélesebb metodológiai és historiográfiai vitáinak csomópontja, egyrészt itt húzódik az egyik legfontosabb választóvonal, a marxista historizmus, másrészt a nem-marxista szociológia és általános kultúrtörténet különböző áramlatai között. A bennünket érintő területen ez utóbbiak között a fő áramlat a *neoevolucionizmus*.

A neoevolucionizmus, mint ismeretes, igényt tart a nem-kronologikus és agenetikus gondolkodás legyőzésére, amely a nyugati szociológiában és kultúrtörténetben a funkcionalizmus megteremtőinek – Radcliffe–Brown, Malinowsky és mások hatása alatt elterjedt.¹ Ami az ontológia síkját illeti, a neoevolucionizmus áramlatainak egész sora állította az előtérbe azt a tételt teljességgel kiragadva a marxi tanítás kontextusából, miszerint a technika mindent meghatároz a civilizáció történetében, és ezzel a tételt kvázi-marxistává alakította át.² Azonban, ahogyan alább megmutatjuk, a neoevolucionizmus abban különbözik a régi értelemben vett evolucionizmustól (pl. a spenceritől), hogy lényegében a funkcionalizmus platformjára állt át a történelmi idő problémájának megközelítésében, miként a technika primátusáról szóló tétel fedezéke sem tudja eltakarni a messianizmust és idealizmust előlünk a társadalmi fejlődés egészében vett folyamatának értelmezésében.

Azonban mielőtt áttérnénk e koncepciók elemzésére, éppen az elemzés stratégiájának kidolgozása érdekében, három kérdésben a történelem marxista felfogásához kell fordulnunk: 1. Az „egész” kategóriájának metodológiai aspektusa a társadalmi fejlődés folyamatának elemzésére alkalmazva; 2. a termelőerők és termelési viszonyok közötti kölcsönhatás mechanizmusa a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet történetében;

*M. A. Barg a Szovjet–Magyar Vegyesbizottság 1978. évi ülésén tartott előadást a fenti címmel. A szerző a szöveget szerkesztőségünk részére kiegészítette.

¹A. B. Radcliffe-Brown: *Structure and Function in Primitiv Society*. London, 1952. B. Malinowsky: *A Scientific Theory of Culture and other Essays*. N. Y., 1960. C. Levy-Strauss: *Anthropologie Structural*. P. 1958.

²G. M. Mead: *Cultural Pattern és technological Change*. P. 1953.

3. három jelenség, a kapitalizmus létrejötte, a polgári forradalom és az ipari forradalom összefüggése.

Mint arról meggyőződhattunk, éppen e három kérdés világos elméleti értelmezése kulcsjelentőségű a bennünket foglalkoztató probléma megoldásában.

Ismeretes, hogy a történelem materialista felfogásának Marx és Engels által történt feltárásától kezdve egészen napjainkig a burzsoá történetírás fáradhatatlanul bizonygatja, hogy a társadalom történetében a „gazdagság” egyetlen meghatározó „tényezőként” való elismerése a „történelem elszegényedéséhez” a bonyolult és sokrétű történelmi folyamat leegyszerűsítéséhez vezet. Azonban már régen megvilágították,³ hogy a materializmus hasonló értelmezése a történelemben nem más, mint az ismeretek körében végbevitt marxi–engelsi fordulat lényegének legrosszabb vulgarizálása. Ennek ellenére az egyetlen, amit a történelmi materializmus hasonló „értelmezői” hibátlanul célbavesznek, a társadalomnak mint egésznek marxi felfogásában rejlik; az egész, mint bonyolult–dinamikus, dialektikus rendszer, amelyben funkcionálásának mechanizmusa elkerülhetetlenül mozgásba hozza változásainak mechanizmusát, ezek a változások pedig addig a pillanatig tartanak, amikor a struktúra és folyamat dialektikus ellentmondása csak a szociális forradalom által szüntethető meg. Ebben áll az egész marxista értelmezésének első alapvető eltérése a funkcionalisták holizmusától, amelyben minden változás összeegyeztethetőnek bizonyul magának a rendszernek a változatlanságával.⁴

A társadalom mint egész marxista felfogásának második eltérése az alkotórészek kölcsönhatásának, mint *hierarchikusan tagolt* rendszernek a szemléletében van. E kölcsönhatás végső determinációja a termelési mód által még nem határozta meg előre az ún. *tényezők helyzeti hierarchiáját*, azaz azok kölcsönös kapcsolatát a történelem adott konkrét fordulatában, amennyiben e kölcsönös kapcsolatban elismerik az ún. *fordított kapcsolatokat* aktív szerepét.⁵ Az itt kifejtettektől eltérően a funkcionalizmus holizmusa *sorként tételezi* a rendszer kölcsönös kapcsolatban álló alkotóit, és ennyiben ez utóbbiak mint *egyneműek és azonos jelentésűek* nyilvánulnak meg. Erre van alapozva a történelmi folyamat *teljes egészében* eklektikus soktényezős „elmélete”.

Végül a társadalom mint egész marxi felfogásának harmadik megkülönböztető vonása a társadalmi fejlődésnek mint végső soron a rendszer összes összetevői számára egyirányúak az interpretálásában van (ami nem zárja ki az egyes alkotórészek evolúciójának ritmusában meglevő különbségeket, sem pedig az azok mozgásának irányában megmutatkozó időleges eltéréseket).

A funkcionalisták holizmusa ettől eltérően, az alkotórészek mozgásirányában levő autonómiá mivoltuk elvét nem a dialektika, hanem a mechanizmus terminusaiban vizsgálja (példa erre az ún. anómia, adaptáció stb. elmélete). „Marx – írta Lenin – véget vetett annak a felfogásnak, hogy a társadalom az egyének mechanikus aggregátuma . . . , amely véletlenül keletkezik és változik.”⁶

Mint már megjegyeztük, a társadalom mint egész marxi elképzelését a társadalom-gazdasági formáció kategóriájában konceptualizálta, ezzel a tudományos társadalom-meg-

³ MEM 37. köt. Bp. 1947. 479.

⁴ G. Marion Levy: *The Structure of Society*. Princeton, 1952.

⁵ MEM 37. köt. Bp. 1947. 481–482.

⁶ Lenin 1. köt. Bp. 1964. 128.

ismerés egészének valóban kulcskategóriájával. Egyebek között a történelmi gondolkodás is, minden egyéb mellett, két korszakos jelentőségű eszmét merített belőle: először, a társadalom formációs típusában testet öltött világtörténelmi korszakok progresszív és egymást követő változásának eszméjét. Másodsor, a társadalmi formációk mint természet-történelmi, azaz objektíve determinált folyamat fejlődéséről és egymást váltásáról való elképzelést, rámutat ily módon nemcsak az egyik kornak a másiktól való elkülönítésének objektív kritériumára, hanem magának a belső fejlődés és váltás mechanizmusának elemzésére is.⁷

Nem kevésbé fontos a fentebb feltett kérdések közül a második: milyen a termelő-erők és termelési viszonyok kölcsönhatásának mechanizmusa a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet történetében. Ismeretes, a társadalom gazdasági struktúráját alkotó két összetevőnek dialektikus kapcsolatát Marx tárta fel „A politikai gazdaságtan kritikájában,” ott olvassuk: „Fejlődésünk bizonyos fokán a társadalom anyagi termelőerői ellentmondásba jutnak a meglévő termelési viszonyokkal . . . , amelyek között addig mozogtak. Ezek a viszonyok a termelőerők fejlődési formáiból azok béklyóivá csapnak át. Ekkor a társadalmi forradalom korszaka következik be.”⁸

A neoevolucionizmus a termelőerőket nem úgy vizsgálja, mint történelmet, hanem mint természetet, amennyiben funkcionálásukat és fejlődésüket úgy elemzi, hogy teljesen elszakítja az alkotóelemek egyesülésének módjától – a munkásokat a termelés eszközeitől. Következésképpen a technika fejlődése osztársadalmi folyamat. Valójában azonban a termelőerők mélyesen dialektikus kategória. Mint a termelés lehetősége az emberek természethez való viszonyát fejezik ki, mint a termelés realitása csupán a termelési mód egy oldalát teszik ki, amelynek másik oldala az *emberek egymás közötti viszonya a termelés folyamatában*. Tehát a termelőerők nincsenek termelési viszonyok nélkül, ahogyan nincsen tartalom forma nélkül.⁹ Azonban az adott esetben bennünket nem a tartalom és forma jól ismert dialektikája érdekel, hanem kölcsönhatásuk mechanizmusa a történelemben.

E kérdés tanulmányozása a feudális formáció anyagán.

Innen van, hogy a történelem egyik korszaka döntően „technikainak”, „instrumentálisnak” tűnik, mások pedig elsősorban a „szellemi termelés” periódusának. Ez nemcsak azért van, mert a társadalom „sorjában” oldja meg feladatait (az egyikben az eszközök alakulnak ki, a másikban a célok), hanem azért, mert időre van szükség, amíg a termelőerőktől kapott impulzusok átjárják a társadalmiság egész hierachiáját, s időre van szükség a rá adott válaszreakcióra. Az emberiség gyakorlatilag mindig foglalkozik az „adaptáció” minden formájával. A lét mindig egész. Mindig csak a kölcsönhatás túlsúlyos mezejének hangsúlyozásáról lehet szó. Más a fontos: nevezetesen a termelőerők fejlődésének exogén korszakaiban, mint már hangsúlyoztuk, a termelés új társadalmi formái keletkeznek (melyek megfelelnek a termelőerők új színvonalának), beköszönt az adott társadalmi formáció történetében a válságos, ereszkedő fázis, végbemegy az értékek átértékelése az eszmék szférájában, működésbe lép a hagyományos viszonyok és rend kritikájának fegyvere, kiéleződik a társadalmi ellentmondások minden formája. Meg kell azonban

⁷ MEM 13. köt. Bp., 1965. 6–7.

⁸ Uo.

⁹ Uo. 24. köt. Bp., 1968. 37–38.

különböztetni a formáción belüli válságokat a formációk közötti válságoktól. Így pl. a 14. sz. válsága, amelyről oly sokat írtak az utóbbi két-három évtizedben, tipikusan formáción belüli válság volt, és pedig azon oknál fogva, hogy a feudális elsajátítás formáinak átalakításával győzték le, azaz olyan eszközökkel, amely az adott termelési mód rendelkezésére álltak (egyébként az ismert szimpózium résztvevőinek többsége M. Dobb és M. Swezy szerkesztése mellett formációközötti válságként fogadták el). Más jelleget hordozott a 17–18. sz.-i válság. Ez valóban formációközötti válság volt. De ezzel együtt átmegyünk a fentebb jelzett kérdések közül a harmadikhoz, azaz hogyan vizsgálja a marxista historizmus a három világtörténelmi „esemény” összefüggését: a kapitalizmus genezise – a szociális forradalom, az ipari forradalom. Egyetértünk azzal, hogy a legvilágosabb választ erre a kérdésre Anglia történetelme adta meg, és ezért ahhoz fordulunk. A lényeg nem annyira az, hogy a jelzett események kronológiai egymásutánisága önmagában feltárja a közöttük levő jellegzetes kapcsolatot, hanem az, hogy ebben az országban a kapitalizmus genezisének történelmi menete egybeesett logikai menetével. Marx nem véletlenül választotta éppen Angliát tőkeelemzésének illusztrációjául.

Az új termelési mód genezisének problémája a marxisták számára teljesen világos: a termelés új módja a régi méhben születik, de először, a rendszer, amely megszemélyesíti az új termelési módot, nem jelenhet meg korábban, mint amikor a régi termelési mód kimerítette progressziójának potenciáit, azaz a bomlás szakaszába lép, másodsor a termelőerők meglévő szubsztrátumán alakul ki (emlékeztetünk rá, hogy a manufaktúra, akárcsak a középkori, ipari kézi munkán alapult), és harmadszor, az új termelési módnak rendelkeznie kell a társadalmi munka – régihez képest – magasabb termelékenységgel. De felvetődik a kérdés: megszilárdulhat-e az új termelési mód az adott országban mint gazdaságilag és politikailag uralkodó, szociális forradalom nélkül? A történelem válasza világos: világtörténelmi összefüggésben ez teljességgel kizárt! Azok az országok, amelyek megnyitják az útját, meg kell csinálják saját győztes szociális forradalmaikat, meg kell szilárdítani az új formációt világtörténelmi mértékben, és más országok csak ezután, az úttörő országokkal való kölcsönhatás történelmi erejénél fogva „modernizálódhatnak”, azaz mehetnek át az új formációba, reformok útján, azaz a történelmi közegehez való többé vagy kevésbé hosszú adaptáció útján (pl. a skandináv országok és sok más ország átmenete a kapitalizmusra). Ezzel együtt közvetve feleltünk is arra a kérdésre: milyen fokon volt szükséges a burzsoá forradalom a 18. sz.-i forradalom számára. Ismételjük, világtörténelmi összefüggésben ez az előfeltétel kötelező: az új uralkodó termelési viszonyok politikai megszilárdulása nélkül és ezzel együtt az új tulajdonviszonyok megszilárdulása nélkül az ipari forradalom nem lett volna lehetséges. Erről nemcsak Anglia, hanem Franciaország, az USA és számos más ország történetelme tanúskodik. A történelem regionális, nemzeti keretei között szintén úgy oldódik meg ez a kérdés, ahogyan a polgári forradalom szükséges voltának kérdése a kapitalizmusra való átmenet számára. Egyébként ehhez a kérdéshez még visszatérünk az ún. „17. sz.-i válság”-gal kapcsolatos vita elemzése során.

Most ugyanezen kérdések megoldásához fordulunk, amelyek az újabb burzsoá ideológusok reprezentatív munkáiban vetődtek fel. Az utolsó évtizedekben a számunkra már ismert neoevolucionizmus áramlata a szociológia és kultúr-antropológia közötti határon jelentkezett. A neoevolucionizmus elnevezését inkább ellenzőitől kapta, azon ok folytán, hogy az áramlat hívei, a társadalom mint kultúra kutatásakor, újra bevezették az

idő paraméterét a történelemben, és ezzel együtt felfedezték a *fejlődés* kategóriájának szükségességét. És bár eme áramlat figyelmen kívül hagyta a „fejlődés tényezőinek” kérdése áll és alapvető stádiumokra való darabolása (a fejlődés mechanizmusának problémáját teljességgel félretették), általában és egészében jogos úgy vizsgálni, mint a funkcionálisra adott reakciót. Leginkább ismert Leslie White történelmi fejlődés-konceptiója, amely a technológiai elnevezést kapta (nézetünk szerint ezt helyesebb volna energetikainak nevezni).¹⁰

White számára a társadalom egysége a kultúrában testesül meg, amely, véleménye szerint, szélesebb a szociális felosztás bármely más kereténél. Minden történelem – mondja White –, legyen az emberek, hegyek, csillagok, állatok története, csak időleges kapcsolatokat és unikális eseményeket tart számon. De a tényeket lehet szervezni is, kiindulva a térbeli kapcsolatokról, melyek állandóak, ezek a struktúrateremtők, és kiindulva a változókból, melyek a funkciót adják, egyetemesek. Ez a megkülönböztetés bármely tudományban állandóan ismétlődő folyamatokat nyújt. De lehet a térbeli és időbeli megközelítések kombinációja is, mely egyesíti az ismétlődőt és a megismételhetetlent, ez evolúciót ad, azaz formák következetes váltakozását. Egyedisége az idő visszafordíthatatlanságával van kapcsolatban, vagyis magának a folyamatnak a visszafordíthatatlanságával abban a konkrét formában, amilyenben az végbement. Az egyedi vonások nem láthatók előre, az ismétlődők – igen. A szociológiától eltérően – folytatja White –, amely a társadalmat az individuumok társadalmi kölcsönhatásának nézőpontjából tanulmányozza, és az individuális és szociálpszichológia kategóriáiból indul ki, a kultúra, a jelenségek szuperbiológiai és szuperpszichológiai osztályát alkotja, áramlás, amely egyik nemzedéktől folyik a másikhoz, belső elveknek és törvényeknek megfelelően.

A kulcs a történelem megfajlásához nem az emberek közötti viszonyokban van, hanem a kultúra elemei közötti viszonyokban, melyek saját különös törvényeik szerint hatják át egymást. A társadalom evolúciója mindenekelőtt a kultúra evolúciója. A kultúra – *szervezett és integrált rendszer*, de alrendszerekre osztható: technológiai, szociális és ideológiai. Az első az anyagi eszközökből és alkalmazásuk technikájából áll, a második a személytelen viszonyokból, az individuális és kollektív viselkedés modelljeiből. Ide tartoznak a rokonság, a gazdaság, a politika, a katonai szervezet, az egyház, az etika rendszerei. Az ideológiai rendszer magában foglalja a hiedelmeket, az ismereteket és a nyelvben és szimbólumban kifejezett eszméket. Mind a három kölcsönösen összekapcsolódik és hatnak egymásra, de nem minden irányban azonos mértékű a hatás. *A fő szerepet a technológiai rendszer játssza*, mivel az ember függ a külső környezethez való alkalmazkodás eszközeitől. A szociális rendszer – másodlagos, ez a technológiai rendszer függvénye, és ez utóbbi változásával maga is változik. Az ideológiai rendszer az emberi tapasztalatokat szervezi, és szintén a technológia határozza meg, de közvetítetten a szociális rendszer prizmáján keresztül. A technológia anyagból és energiából áll. Fejlődésének mértéke szerint az anyag mind szervezettebbé válik, az energia mind koncentráltabbá. *A kultúra fő funkciója, hogy az energiát az ember szolgálatába állítsa*. Ezért a kultúrát úgy lehet meghatározni, mint termodinamikus rendszert, amelynek funkcionálását a belőle kivont

¹⁰ L. White: *The Science of Culture. Study of Man and Civilization*. N. Y., 1949. *Evolution after Darwin V–S I–II*. Chicago, 1950. L. White: *The Evolution of Culture* New-Jersey, 1959. Stewart: *Theory of Cultural Change* Urbana, 1967. Ph. Bagby *Culture and History* N. Y., 1958.

energia mennyisége és felhasználásának módja határozza meg. A kultúra fejlődik, amikor növekszik az egy főre eső felhasznált energia mennyisége, vagy amikor növekszik az energiát működésbe hozó eszközök hatékonysága. Az energia legrégebb forrása az emberi szervezet. Rá épültek az ősi kultúrák, nagyon egyszerűek és durvák, mivel az energia jelentéktelen volt. A földművelés és az állattenyésztés, melyek a neolitikus forradalom eredményeként keletkeztek, megjavították az emberek táplálkozását, biztosították az energia növekedését. A fejlődés gyorsabbá vált, megjelentek az ókori Kelet, Amerika kultúrái. Azonban miután elérték a virágzást, stabilizálódtak vagy hanyatlásnak indultak, mivel nem volt elegendő energia. Az új energia csak akkor jelenik meg, amikor az emberek megtanulták a szénből és az olajból előállítani, azaz az ipari forradalommal, amely hatásában szerfelett hasonlít a neolitikus forradalomra. Ez szintén lehetővé tette a lakosság növekedését, a nagyvárosok és politikai egyesülések keletkezését, a gazdagság akkumulációját, a kultúra általános fejlődését. Most, az atomenergia megjelenésével az emberiség, ha nem pusztítja el magát az atombombával, evolúciójának *egészen új korába lép*. Az energetika fejlődésével párhuzamosan ment a munkaeszközök fejlődése, amely a kultúra evolúcióját a változatlan energetika határai között is biztosította. Minthogy azonban a munkaeszközök tökéletesítésének lehetőségei korlátozottak, a döntő tényező az energetika. *Csak az energetika új formáinak kiszabadulása vezet döntő forradalmi változáshoz.*

„Ahogyan már megjegyeztük, a technológia határozza meg a szociális rendszert. Így a neolitikus forradalom felszabadította a lakosság egy részét, létrejött a munkamegosztás és a bonyolult szociális struktúra. A lakosság növekedése — nemzetségeknél, törzseknél, nagyobb egységeknél — az államok létrejöttére vezetett. A neolitikus forradalom következtében jelentek meg az osztálytársadalmak. Az ipari forradalom szintén a társadalom gyökeres átalakulására vezetett. Azonban a fejlődést itt is akadályozta a szociális rendszer tökéletlensége. Az ideológiai rendszerben az első helyre a filozófia kerül. A filozófia olyan szellemi mechanizmus, amelynek eszközeivel az ember a környezethez, a világegyetemhez alkalmazkodik. Itt a fejlődés a legprimitívebb eszközökkel kezdődik, azaz a valóság irracionális interpretációjától a tudományosan megalapozott interpretációig vezet. White, 10 évvel könyvének publikációja után, a Darwin „Fajok eredete” 100 éves jubileumának szentelt chicagói kongresszuson arról panaszkodott, hogy elméletét a kultúra fejlődéséről erős opposzió fogadta, ellenfelei neoevolucionistának nevezték. Most, jegyezte meg, sokan közülük evolucionistákká váltak. White, mint láttuk, a kultúra történetében csak két forradalmat tartott számon: a neolitikus és a 18. sz.-i ipari forradalmat.

R. Adams, aki ugyanezen a kongresszuson szólalt fel, már időszámításunkig négy forradalmat számolt össze, a kultúra fejlődésének sajátos kritikus pontjait, amikor a korábban másodlagos formák a szervezet új szintje felé törnek át, dominánssá válnak.

1. A neolitikus forradalom 7000 évvel időszámítás előtt,
2. az írásbeliség, a fémművesség, a városok, az államok megjelenése kb. i. e. 3000.
3. a vallás megjelenése szervezett doktrinákkal és intézményekkel kb. i. e. 6000.
4. átmenet a civilizációhoz, amelyet a technika és tudomány gyors fejlődése jellemez kb. i. e. 1600

White energetikai koncepciója sok ponton sebezhető. Még a neoevolucionizmus hívei is többen szemrehányást tettek a technológia szerepének felnagyítása miatt, az alkotás és az ész formatív erőinek ignorálása miatt a nem-technológiai területeken — a

vallás, a filozófia, az etika, a művészet terén, melyek az értékek meghatározott rendszereivé egyesültek, és nagy hatást gyakoroltak az embernek a világhoz való alkalmazkodására (L. Pollack). A haladás kritériumaként nem a természethez, hanem az élet társadalmi közegéhez stb. való alkalmazkodó tevékenység növekedését javasolták stb. Azonban ez az egész kritika nem érintette az evolucionizmus alapvető hibáját: a termelési viszonyok szférájának teljes ignorálását, más szóval a termelőerőknek mint a természet abszolutizálását és épp ebben a minőségükben a történelmet alakító alapvető tényezővé tételüket. A vulgáris gazdasági determinizmushoz hasonlóan, amely a történelmi mozgást mély dialektikus folyamatból fatalisztikusan előre meghatározott folyamattá alakította át, pontosan így a technológiai determinizmus is eltorzítja a valóságos élet termelésének és újatermelésének – végső soron – meghatározó szerepéről szóló tézist, abban az értelemben, hogy a technológia az egyetlen meghatározó momentum a társadalom történelmi mozgásában. Azonban nemcsak az elmúlt variációja van előttünk, hanem a történelem materialista értelmezésének sokkal finomabban leplezett torzítása. Nemcsak kiküszöböli a történelemből a szociális forradalmat, helyére téve a technikai forradalmat, hanem lényegében tagadja magának a fejlődésnek a kategóriáját a társadalomra vonatkoztatva.

A látszat ellenére, a neoevolucionisták gondolkodása domináns módon statikus. Mint láttuk, White csupán két forradalmi ugrást ismer a történelemben – a neolitikus és az ipari forradalmat. De mi történt akár ezzel a technológiával a kettő között? Az a körülmény, hogy a jelzett idő alatt legalább három társadalmi formáció váltotta egymást, a neoevolucionizmus számára észrevétlen maradt. Az evolúciót legjobb esetben az egyes periódusok – melyekre a történelem feldarabolódik – keretei között ismerik el. Azonban a periódusok között nincsenek átmenetek, nincs folytonosság. A triászt: természet-társadalom-technika mint párhuzamos sorokat vizsgálja, közöttük a kapcsolatok külsőlegesek maradnak. Ugyanakkor magának a fejlődésnek a kategóriája nem töltődik meg belső értelemmel, Ebből a folyamatból ki van húzva a genesis. Az októl a következményhez vezető út határtalanul lerövidített. Bármely jelenséget a megelőző változásoktól teljes elvonatkoztatásban vizsgál. Ahogyan meggyőződhattünk róla, a neoevolucionizmus elkezdte a választ arra a kérdésre: miben áll a történelmi korok folytonossága, az utóbbiak ezért úgy tűnnek fel, mint amelyek véletlenül vannak az idő tengelyére felfűzve. Tehát a dialektika kiűzése a történelemből magának a történelemnek mint egyetemes időkapcsolatnak a tagadásává válik.

A neoevolucionizmus egyik megnyilvánulása a gazdaságtörténetben Rostow hírhedt elmélete a gazdasági növekedésről.¹¹ Erről az elméletről sokat írtak, antimarxista irányzatossága szembeötlő, mellest, alkotója ezt kezdettől fogva nem takargatta (nem-kommunista kiáltványnak nevezte). Ezzel kapcsolatosan a figyelmet az „elméletnek” csak módszertani oldalára szeretnénk fordítani. A „gazdasági növekedés” szóösszetétel hangsúlya a várt „gazdasági fejlődés” helyett természetesen nem véletlen. Egyrészt, a „növekedés” fogalma egyértelműen kizárja a történelmi folyamatból az ugrás forradalmi jellegét, a mennyiség szempontjából vizsgálja azt – a termelés egy főre eső növekedését. Ugyanakkor e kategória tartalmának a gazdaság kereteire való leszűkítése azt az illúziót hivatott kelteni, mintha a növekedés elemzése kizárólag a gazdaság terminusaiban valósulna meg.

¹¹ W. Rostow: *The Stages of Economic Growth*. Cambridge, Mass, 1960.

Azonban, a „gazdasági” terminológia ellenére, a „gazdasági növekedés” koncepciói tipikusan a fejlődés idealista modelljei, amennyiben elkerülve a különböző pszichológiai tényezőket, nem képesek megmagyarázni a növekedés kezdetét.¹² Ismeretes, hogy Schumpeter koncepciójában ezt a kezdetet az ún. „újítók” szerepével magyarázza, olyan vállalkozó emberek ezek, akiknek van elég erejük és készek a kockázat vállalására, hogy szakítsanak a gazdálkodás hagyományos módjával.¹³ Duprie-nál egy vezető csoportról van szó, mely lökést ad és kialakítja a „növekedés ciklusát”, amely képes megteremteni a fennálló körülmények új intellektuális koncepcióit és új kombinációit.¹⁴ Schumpeter annak idején megjegyezte: „A gazdasági fejlődés nem olyan jelenség, amely gazdaságilag értelmezhető. Ezért a gazdasági fejlődés okait a tények ama csoportján kívül kell keresni, amelyeket a gazdasági teória ír le.” Ebben tulajdonképpen ezen elmélet alkalmatlanságának burkolt elismerése jutott kifejezésre. Marx – mint ismeretes – a tőke funkcionálását és ezzel együtt fejlődését elemezve, ahogyan Lenin megjegyezte, az adott társadalmi formáció felépítését és fejlődését kizárólag a termelési viszonyokkal magyarázta.¹⁵ Ebben van a gazdaság mechanizmusa marxi értelmezésének eltérése annak összes burzsoá koncepciójától.

Rostow a „Gazdasági növekedés stádiumai” című könyvében ugyanazt a feladatot oldotta meg, amit Schumpeter: hogyan ment végbe az átmenet a körforgás gazdaságától az egyesvonalú fejlődés gazdaságához. Elmélete csupán abban különbözik Schumpeterétől, hogy Rostow koncepcióját átfogóan próbálta ábrázolni, összevetve az előbbi szerző koncepciójával. De emögött ugyanaz a hiba rejtőzött: a gazdaságnak mint természetnek az érteimezése, a társadalmi termelés módjának teljes ignorálásával, és ugyanakkor a nem-gazdasági erőkhez való apellálás kénytelensége. Tehát Rostow miután megalkotta a történelmi haladás gazdasági-technológiai magyarázatának mintáját, akárcsak elődje, ő is ugyanazokhoz a szubjektív-idealista tényezőkhöz fordul, csak jobban leplezi az eklektikus formával.

Rostow célul tűzte ki annak megvilágítását, a termelés egy főre eső növekedése milyen feltételek mellett válik a gazdálkodás vezető elvévé? A szükséges és elegendő feltételek spekulatív modelljét állítja fel, mely a rendszerből szubjektíve kiszakított „tényezőkön” alapul, és az általa „hagyományos társadalomnak” nevezett szakaszból a fellendülés, növekedése szakaszába vezet. A „hagyományos társadalomba” szuszakolja bele az emberiség történelmét, a Newton előtti korszakba a kínai császárságot, a földközi-tengeri és középkori keleti civilizációt, a középkori Európát és a 16–17. sz. Európáját. Más szavakkal bennünket az előfeltételek, vagy Rostow terminológiájával a kiszabadulás, a leküzdés, a take off stádiumának ábrázolása érdekli. Mint kiderül, ebben a mechanizmusban a legfontosabb tényező a vállalkozó szellemi emberek új típusának megjelenése a gazdaságban és az állam kormányzásában; ezt olvassuk: „Hogy megnövelhessék a tőkebefektetések arányát, a társadalom néhány tagjának képesnek kell lennie a tőkével manipulálni . . . Készesnek kell lenniük arra, hogy megteremtsék a modern tudo-

¹² Lásd. *Zweits. W.*: *The Theory of Economic Growth*. Cambridge, 1955. *Hagen, E. E.*: *On the Theory of social Change: How Economic Growth begins*. Homewood, 1962.

¹³ *Schumpeter, S.*: *The Theory of Economic development*. Cambridge, Mass, 1937.

¹⁴ *Z. H. Duprie*: (ed.) *Economic Progress*. Int., 1955.

¹⁵ *Lenin*: *ÖM* 1. köt. 127–128. l.

mányt és a hasznos felfedezéseket. A társadalom más tagjainak késznek kell lenniük arra, hogy magukra vállalják a kezdeményezők kockázatát, hogy meghonosítsák az elérhető felfedezéseket, és tőkévé alakítsák azokat, megint másoknak hosszú lejáratú és nagy kockázattal járó kölcsönök adására kell késznek lenni.”¹⁶

Ily módon ismét csak az egyik stádiumtól a másikhoz való átmenet döntő tényezőjének pszichológiai magyarázatával van dolgunk. Ugyanezen folyamat Schumpeterével analóg magyarázatától az egyetlen eltérés abban áll, hogy bevezeti a kiegészítő „tényezőket”, a gazdaságpolitikai protekcionizmust, a világnézeti változásokat stb., ami a lényegen mit sem változtat. A termelési mód ignorálásának eredményeképpen ismét szükségképpen a racionális fölötti erőkhöz fordul, melyek mozgásba hozzák a gazdaságot, ami szerfelett emlékeztet – az égitestek mozgásbahozásával kapcsolatban – az első lökés koncepciójára.

Rostow eklekticizmusa egyértelműen feltárul abban az állításban, amely szerint a társadalom rendszerének bármely eleme lehet „bázis” és felépítmény attól függően, hogy az adott pillanatban ez az elem a hatás forrása vagy a hatás objektuma. Így a marxista terminológiát nyílt szofisztikára használja fel.

Ugyanilyen nyilvánvaló Rostow tételeinek antihistoricizmusa is. A „take off” stádiuma semmilyen módon nem nő ki a hagyományos társadalom körülményeiből. Ez teremtőjének intésére jelenik meg, miután nem ismeretes genezise. És ez nem meglepő: a történelemben a hagyományos társadalom nem létezik – erről ékesszólóan tanúskodik a civilizációk egyszerű felsorolása, melyek a gazdasági növekedés egyazon stádiumának Prokrusztész-ágyába vannak beleszorítva.

Ily módon ez esetben is az okot felváltja a céltételezés, az objektív determináltságot a szubjektív választás. Az evolucionalizmus és a funkcionalizmus ugyanilyen hibridjének másik válfaja a modernizálás elmélete. Ez utóbbi hívei, Rostow tételeitől eltérően, nem tartanak igényt a történelem mindent átfogó periodizációjára. Csak a magyarázatban látják feladatukat: a hagyományos társadalom milyen módon megy át a fejlődés síneire. Más szavakkal, az európai történelemnek csupán egy szakaszáról van szó, amelyet egyrészt az új tapasztalati tudomány megjelenése, másrészt a 18. századi ipari forradalom jelez, s amelynek végső határköve az „ipari civilizáció diadala”. A modernizálás elmélete modellezi a társadalomnak az elmaradottság összes formáival való szakításának körülményeit és átmenetét a fejlettek osztályába. Felhívjuk a figyelmet arra, hogy a társadalom itt jelzett mindkét típusa társadalmilag-politikailag nincsen meghatározva. Ezek a meghatározások közömbösek. Az emberiség történelme a végsőig összetömrült, egyetlen változásra van visszavezetve, amely a 17–18. században ment végbe. Ezzel az átmeneti korok mint társadalmi forradalmak korszakai, marxista értelmezésének szívéét veszi célba. Ezen elmélet egyik szerzője az „adaptáció folyamatának” nevezi a modernizációt, amelynek során a történelmileg kialakult intézmények adaptálódnak „a funkciók gyors változásához”. Tehát, a feudalizmusról a kapitalizmusra vezető forradalmi átmenet egyszerűen a régi intézmények új funkcióihoz való adaptációjának folyamatával váltja fel. Ilyen a haladás és determinizmus eszméinek alternatívája. Az átmenet objektív megalapozottsága helyett szükségességének „tudata”, a lehetőségéről való „meggyőződés” stb. Minden társadalom képességétől függ, hogy konceptualizálni tudja saját problémáit. De ez a képesség nem belső antagonizmus által születik, hanem olyan események hatása alatt, mint katasztrófa-

¹⁶ Rostow: *The Stages of Economic Growth*. Cambridge, Mass. 1960. 17. l.

lis árvizek, földrengések, járványok stb. Más szavakkal a környezet emlékezteti a társadalmat az életmód átalakításának szükségességére. A környezet hatásaira legérzékenyebbek a tudósok. Az ő felfedezéseik szülik a kétkedéseket az adaptáció régi módjaiban. Ugyan ezekre az eredményekre vezetnek a technikai újítások. A modernizálás mechanizmusa: előírás és választás. A modernizálás fázisai:

1. a „modernizáló eszmék” és védelmezői megjelenése a hagyományos társadalmon belül;

2. a modernizálás vezetőinek megjelenése és a hatalom fokozatos átmenete a tradicionalitás védelmezőitől az előbbiekhez;

3. gazdasági növekedés, a társadalom integrációja új alapon.¹⁷

Íme, a történelemből milyen könnyedséggel kitörölhetők a szociális forradalmak és az osztályharc általában.

Befejezésül meg kell vizsgálnunk a kapitalizmus genezisének mint az ipari forradalom eredményének koncepcióját. A legvilágosabban az angol gazdaságtörténész, R. Hartwell fejtette ki.¹⁸ A valóságban ez annak kezdete. Nem meglepő, hogy az eredeti felhalmozás folyamatával, a feudális termelési viszonyok felbomlásával és az erre ráépülő tulajdonviszonyokkal stb. kapcsolatos problematika helyett a történezt csupán egy kérdés érdekli: milyenek az egy főre eső társadalmi termék növelésének feltételei. Mit is jelent az ipari forradalmat a gazdasági növekedés terminusaiban értelmezni, ez azt jelenti, hogy az ipari forradalom előtörténetéből eltávolítják a 17. sz. közepének forradalmát. És ez logikus, hiszen Hartwell szerint nem a forradalom volt a fordulópont Anglia történetében, nem a forradalommal vette kezdetét az új kor, hanem az ipari forradalommal. Melyek hát az ipari forradalom előfeltételei Hartwell szerint? Elutasítva a marxisták által nyújtott magyarázatokat, Hartwell azt hangsúlyozza, hogy „elméletileg és történetileg kevésbé igazolta az eredeti tőkefelhalmozás előtérbe állítása”. Ő maga „tényező” csoportját hozza fel, melyek magukban foglalják:

1. a termelés technológiájában és szervezetében bekövetkezett újításokat;

2. A piacok kiszélesítését, a laissez faire politikáját és számos más, egészen a pszichológiáig. Végül Hartwellnek úgy tűnik, hogy haszontalan dolog a történésznek a figyelmet az iparosítás „szociális árára” összpontosítani, arra a kérdésre, amely nem tartozik magához a forradalomhoz. Végső következtetése így hangzik: „Minden gazdasági változás két tényező hatásának eredménye: 1. az új ismeretnek és különösen a technológiai ismeretnek, és 2. ezen ismeret hatékony felhasználásának a termelés folyamatában.

Tehát az orosz forradalom minden olyan egyenes vagy közvetett interpretációja, mely azt kizárólag lokálisan fogja fel, mint ami Európában semmit sem változtatott meg, ismeretelméleti szinten az európai történelem egységének tagadása. Természetesen a történésznek mindenekelőtt a külsődlegesség tűnik a szemébe, az ami a statisztika, a klasszifikáló, az összehasonlító leírás tárgyává válhat. Az ilyen nézet rokonságot vesz észre a

¹⁷ Ez *Black* modernizálás-koncepciójának lényege. Azonban az igazság kedvéért megjegyezzük, hogy ez annak nem személyes, hanem tipikus kifejeződése. Ezen elmélet másik híve, *P. Merckl* szavait idézzük: „Bár nehéz lenne az átmenet sémáját összeállítani, meg lehet mutatni azokat a mobilizáló erőket, melyek megkezdtek azt és támogatták mozgását . . . A hagyományos társadalom felbomlásának legfőbb oka . . . a fejlettebb civilizációkkal való érintkezés . . . azok a kontaktusok, melyek a mélyesges szenvedés és megaláztatás érzését keltik.”

¹⁸ *R. M. Hartwell: The Industrial Revolution and Economic Growth. Ind. 1968.*

különböző európai országokban a népesedési görbe mozgása, a termés hozam, a kereskedelmi forgalom között. Ebben az esetben megindul az adott összeurópai konjunktúra egységes okainak kutatása. Ezeket mindenekelőtt a klimatikus, meteorológiai változásokban és járványokban stb. találják meg, olyan tényezőkben, melyek külsődlegeseek, az egyes országok belső történelmi helyzetéhez viszonyítva. Természetesen nincs alapja annak, hogy ignoráljuk a természeti tényezőknek a jelzett szituációk kialakulására gyakorolt hatását. Azonban nem szabad szem elől téveszteni, hogy a külső, időleges és összefoglaló paraméterek egyezősége mellett létezik olyan paraméter, mely a hosszabb időszakon át kifejtett hatást fejezi ki: a társadalmak belső strukturális hasonlósága és különbözősége. Ismeretes az, hogy a kapitalizmus genezise, a jelzett struktúra specifikumán át tükrözöttve, két alapvető tendenciát szült, melyek két régióban lokalizálódtak: a kapitalizmus visszafordíthatatlan genezisének régiójában – a feudalizmus formációs válságának tendenciája és a vele ellentétes régióban – Közép- és Kelet-Európa régiójában – a feudális jobbágytartó reakció tendenciája. Ily módon minden olyan próbálkozás, mely a 17. sz. „hat forradalmát” mint történelmileg azonos jelentőségű jelenséget interpretálja, történellemellenes állásfoglaláshoz vezet.

Röviden összegezzünk. A jelenkori burzsoá történelmi gondolkodás a holizmusra tart igényt a történelmi folyamat megközelítésében. Ennek megtestesülését hivatott kifejezni a „kultúra” kategóriája. Azonban, először, magának e kategória lényegének meghatározása annyira szubjektív, hogy minden olyan kísérlet, amely megpróbálja megállapítani a világtörténelem által ismert kultúrákat, elkerülhetetlenül csődhöz vezet (ebben a vonatkozásban Toynbee kísérlete több mint jellemző), másodszor az e kategóriával való operálás a világtörténelem felépítésében lényegében a történelem tagadásához vezet, amennyiben a technikai forradalmat nyíltan a szociális forradalom helyére állítják, amely ez utóbbit történetileg megilleti. Ez a körülmény nem maradt észrevétlen a kérdés nem-marxista irodalmában sem. Így e korszak angol gazdaságtörténetének specialistája, Charles Wilson a gazdasági növekedés fordulópontjaként az 1660-as évet javasolta. És bár ezzel az angol merkantilizmus felvirágzását tartotta szem előtt, nem pedig a 40-es évek forradalmának következményeit, mégis közelebb van az igazsághoz. A 17. sz. középi angol forradalom, minden befejezetlensége ellenére, fontos feltételeket teremtett meg a tőkés fejlődése számára.

Ezzel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy az angol történész, Hobsbawm is, aki megindította a vitát a 17. századi válságáról, a gazdaság állapotának problémáját úgy vizsgálta, mintha békés evolúció évszázadáról lenne szó. Azonban „a 17. századi Európa története egységének” fogalma csak azzal a feltétellel telítődik meg tartalommal, ha az egész folyamatot a 17. század 40-es éveinek angliai eseményeinek prizmáján keresztül vizsgáljuk. Ezt a követelményt nem kell olyan leegyszerűsítve nézni, mintha minden egyes európai országban valami olyasmit kellene keresni és „megtalálni”, ami hasonlatos „a forradalomra vagy legalább forradalmi szituációra” (éppen így járt el R. Marriman, aki „hat egyidejű forradalmat” fedezett fel a 17. század Európájában). Rövidebben, csak ha az angol forradalmat csupán a feudalizmusról a kapitalizmusra vezető átmenetre jellemző konfliktusok, ellentmondások és tendenciák legmagasabb szintű kifejeződéseként vizsgáljuk, csak akkor találhatjuk meg most már az egyes országok lokális történelmi helyzetéből kiindulva minden esemény helyét egy vagy más összefüggésben ezzel a csúcscsal. Másképpen hogyan is értenénk meg Marx szavait arról, hogy az angol forradalom sokkal nagyobb

mértékben fejezte ki az akkori világ szükségleteit, mint magának Angliának a szükségleteit? Mi ez a szükséglet? Országok és népek mely övezete osztozott ezekben a szükségletekben? Aligha leszünk távol az igazságtól, ha feltételezzük, hogy itt az új európai társadalom, azaz a kapitalista társadalom, mint formáció szükségleteiről van szó, függetlenül az egyes országok fejlődési színvonalától.

A kultúrák nem illesztik össze a történelmet egységes egésszé, hanem szétdarabolják az elkülönült periódusokra. Következésképpen, a társadalomnak mint olyanak a fejlődésében az egymást követő lépcsőfokok változása helyett kultúrák legyőzőjét figyelhetjük meg, amelyek egymást követően felvirágoznak és elpusztulnak, nem ismerve a folytonosságot, nem folytatva a megkezdettet, nem kapcsolódva be a történelmi fejlődés egységes láncolatába. Ez a kategória félreértéshez vezet.

Amint arról meggyőződhetünk a konkrét történelmi elemzés során, a holizmus elve, melyet annak idején a funkcionálizmus, majd pedig az utóbbi években a neoevolucionizmus elkerülhetetlenül vagy eklektikusnak, kiragadott empirikus tényezők keverékének vagy valamelyik tényező hiposztázálásának, vagy végül egyik és a másik zagyalékának bizonyul. Így vagy úgy, a történelmi folyamat valódi egysége megragadhatatlan marad a burzsoá historizmus számára annál az egyszerű oknál fogva, hogy lévén keresztül-kasul metafizikus, ez a gondolkodás nem képes a történelmi folyamat dialektikáját visszatükrözni. Nem szabad azt mondani, hogy ez a historizmus nem kereste volna a történelmi megismerés módszerét, amely a történelem objektív és rendszeralkotó tényezőjére támaszkodott volna. Ismeretes, hogy a 16. századtól napjainkig ilyennek ismerték el egymás után a földrajzi tényezőt csakúgy, mint a hírhedt gazdagságot, végül a technológiát, a baj csak az, hogy ezek a kvázi-materialista tényezők képszerűen kifejezve, idealizmussal béleltek. Ezeket az „erőket” mint természetet vizsgálva, azaz teljességgel kizárva az emberi gyakorlat aktív, alkotó szerepét, ezek az elméletek a szélsőséges szubjektivizmushoz vezetnek, amikor ily módon próbálják magyarázni a társadalmiság felépítményi szféráinak történetét. Engedjék meg, hogy Marx és Engels szavaival fejezzem be: „Az előfeltételek, amelyekkel kezdjük, nem önkényesek, nem dogmák, hanem valóságos előfeltételek, amelyekről csak a képzeletben lehet elvonatkoztatni. Ezek az előfeltételek a valóságos egyének, cselekvésük és anyagi életfeltételeik, mind azok, amelyeket készen találtak, mind azok, amelyeket saját cselekvésükkel hoztak létre.”¹⁹

¹⁹ MEM 3. köt. Bp., 1976. 21. l.